

არქეოლოგია ♦ Archaeology ♦ Археология

ლერი ჯიბლაძე

**კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის
ნამოსახლარების ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია და
სინქრონიზაცია სხვა ტიპის ძეგლებთან და
მეზობელ არქეოლოგიურ კულტურებთან**

კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხებს არაერთი მკვლევარი შეეხო, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა. მიუხედავად ამისა მაინც ცალკე გამოვყოფდით ზოგიერთი მეცნიერის დიდ ღვაწლს აღნიშნულ საკითხებზე. ბ. კუფტინმა ამ მიმართულებით პირველმა გააკვალა გზა [Куфтин 1950: 193-238, 246-257]. მან ნაოხვამუსა და ანაკლია I-ის ნამოსახლარების მასალებზე დაყრდნობით შეიმუშავა ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია, რომელიც ზოგიერთი ხარვეზის მიუხედავად, დღესაც ძალაში რჩება და სპეციალისტებისათვის ერთ-ერთ ძირითად სახელმძღვანელოს წარმოადგენს. თ. მიქელაძემ პირველმა მოგვცა პროტო და ძველი კოლხური კულტურების კერამიკის განვითარების ეტაპობრივი პერიოდიზაცია [მიქელაძე 1974:49; Микеладзе 1990:80-81, ტაბ. XXXVII]. აღნიშნული პრობლემის კვლევა-ძიების საქმეში ასევე დიდი სამუშაოები ჩაატარეს ო. ჯაფარიძემ, დ. ხახუთაიშვილმა, ე. გოგაძემ, მ. ბარამიძემ, გ. ფხაკაძემ და სხვა მკვლევარებმა. როგორც ვხედავთ, კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხები საკმაოდ საფუძვლიანადაა გამოკვლეული. ზოგიერთი სრულად შესწავლილი ნამოსახლარის მასალები (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი, ნოსირი III, ყულევი, ჭალადიდის ზურგა, ნაოხვამუ, ნამჭედური და სხვ.) საშუალებას გვაძლევს სხვადასხვა ეპოქის მიხედვით თვალი გავადევნოთ პროტო- და ძველი კოლხური კულტურების ეტაპობრივ განვითარებას [გოგაძე 1982:ტაბ.37-52; Микеладзе, Хакутаишвили 1985:ტაბ. 23-36,39-55,59-81,84-115; Куфтин 1950: სურ. 48; ჯიბლაძე 1997:ტაბ. I-XX; Личели и друг. 2000:88; პაპუაშვილი 2000]. პროტო და ძველი კოლხური კულტურების სხვა კატეგორიის ძეგლების (სამაროვნები, განძები, სპილენძ-ბრინჯაოს არტეფა-

ქტების ცალკეული აღმოჩენები, სამთამადნო წარმოების ძეგლები, რკინის სადნობი ქურები და სხვ.) ურთიერთმიმართება ნამოსახლარების მასალებთან, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, დღემდე არ დამდგარა დღის წესრიგში. სადღეისო მონაცემების მიხედვით საკვლევი მხარის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სხვა ტიპის ძეგლები არქეოლოგიური პერიოდების მიხედვით სრულად არ შეესაბამება სტრატოციფიცირებული ნამოსახლარების ძრელებს. ეს კი ხელს უშლის სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლებიდან მომდინარე არტეფაქტების კომპლექტურად შესწავლას, მათ ერთიან დინამიკაზე თვალის გადავინებას და ურთიერთშეადარებას¹ ნამოსახლარების მასალებთან. მაგალითად, შუაბრინჯაოს მიწურულიდან გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ჩათვლით გავრცელებულია განძები [ქორიძე 1965; რამიშვილი 1974; ლორთქიფანიძე 2001:178-194]. ბრინჯაოს ხანაში, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (გაგიდის სამაროვანი, ანაკლია II-ის უინვენტარო ორმოსამარხი) [ჯიბლაძე და სხვ. 2004: 74-80; მუსხელიშვილი და სხვ. 2010:20] სამაროვნები და ცალკეული სამარხები დღემდე უცნობია. ამ კატეგორიის ძეგლები ბარში წარმოდგენილია კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამაროვნების (ცალკეული სამარხების) სახით, რომლებიც ქრონოლოგიურად ძირითადად თავსდება ადრერკინის ხანაში [მიქელაძე 1985; პაპუაშვილი 2010: 32-41]. კოლხეთის დაბლობზე და მთიან ზოლში ბრინჯაოს ხანაში ლითონის ინვენტარი (ყუამილიან-ყუადაქანებული, ბრტყელი და კოლხური ცულები და ა.შ.) უმრავლეს შემთხვევაში გვხვდება კომპლექსების გარშე, ცალკეული შემთხვევითი აღმოჩენების მიხედვით, რომელთა დათარიღება გარკვეულ სირთულეებთან არის დაკავშირებული. ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე და მცირე კავკასიონის მთიანეთში (გურია-აჭარა) არსებული სამთამადნო წარმოების ძეგლები [ინანიშვილი და სხვ. 1998:52-59; ინანიშვილი და სხვ. 2010: 54-102] ფუნქციონირებს ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისიდან გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ჩათვლით, მაშინ როცა რკინის სადნობი საწარმოო ქურები და შავი ზღვისპირა ზოლში გავრცელებული დიუნური სადგომები არსებობის დროის მცირე მონაკვეთებს მოიცავენ [თავამაიშვილი 1990; Хухутаишвили 1987]. როგორც ვხედავთ, სხვა კატეგორიის

¹ ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის I მონაზვინ ფენაში კერამიკულ მასალასთან ერთად აღმოჩნდა სამკუთხაპირიანი, შიდა მხარეს ვერტიკალურზოლიანი ბრინჯაოს თოხი, რომლის ზუსტი ანალოგები ცნობილია ურეკის განძიდან და გაგიდის სამაროვნიდან [ჯიბლაძე 2010:32-35]. საყურადღებოა, რომ ურეკის შუაბრინჯაოს ხანის განძში შემავალი ბრინჯაოს ორი საფეხკის იდენტური არტეფაქტი გამოვლინდა გაგიდის სამაროვანზეც [ქორიძე 1965:10, ტაბ.1; ბარამიძე, ფხაკაძე 2010: 54-57].

ძეგლები ხშირ შემთხვევაში ქრონოლოგიურად არ შეეფარდება სტრატოფიციერებული ნამოსახლარების ჭრილებს და ძირითადად ლითონის ინვენტარის მიხედვით ზოგიერთ ეპოქაში მოწყვეტილია კერამიკული მასალებისაგან. ამ ძეგლებიდან (ამ შემთხვევაში ვგულისხმობთ სამაროვნებს) უმრავლეს შემთხვევაში არა გვაქვს C-14 თარიღები. თუ გვხვდება თითო-ოროლა ნიმუში, ისიც ადრერკინის ხანისაა. ვფიქროთ, ამ მხრივ არსებულ ლაკუნას ერთგვარად ავსებს ზოგიერთი ნამოსახლარის (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის IV ფენა, ყულევის ნინანტიკური ხანა – II ფენა, ჩოლოქისპირა ნამოსახლარის IV-III ფენები, ნაოხვამუ III ფენა და ა.შ.) კულტურულ ფენებში მიკვლეული ბრინჯაოს ზოგიერთი ინვენტარის სახეობა, რომლებიც ზუსტ ანალოგებს პოულობს შუაბრინჯაოს ხანის სამარხების (გაგიდა), განძებისა (ურეკი) და კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამაროვნების ლითონის არტეფაქტებთან.

როგორც ცნობილია, საზღვარგარეთ უკვე დიდი ხანია დამკვიდრებულია C-14 ძეგლების დათარიღება, რომლებიც შემუშავებულია სხვადასხვა ქვეყნების ლაბორატორიაში [ქავთარაძე 1981:4-31]. ჩვენთანაც საკმაო პერიოდი გავიდა მას შემდეგ, რაც გამოიყენება რადიონახშირბადის მეთოდით ძეგლების ასაკის განსაზღვრა [Апакидзе, Бурчуладзе 1987]. თუმცა თავიდანვე არქეოლოგიური ნიმუშებისათვის C-14 სიმცირე არ იძლეოდა მათი ეფექტური გამოყენების საშუალებას [ქავთარაძე 1981:29]. ახლა საქართველოშიც მომრავლდა C-14 არქეოლოგიური ძეგლების დათარიღება. ამან კი მნიშვნელოვნად დაძველა განსაკუთრებით ადრეული პერიოდის ძეგლების ასაკი. ამ მეთოდით ძეგლების დათარიღებამ ასევე სიღრმეში გადაწია პროტო და ძველი კოლხური ნამოსახლარების კულტურული ფენების ასაკი და ზოგიერთ შემთხვევაში რამდენიმე საუკუნით დააშორა ტრადიციული მეთოდით მიღებულ თარიღებს (ეს უფრო ეხება პრ. I ეტაპის ძეგლებს) [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:23-25, 35-37; ქავთარაძე 1981:76, 114]. თუმცა, სადღეისო მონაცემებით პროტო- და ძველი კოლხური კულტურების ნამოსახლარებისათვის არ გვაქვს რადიონახშირბადის თარიღების დიდი სერია. როგორც აღნიშნავენ, ამ შემთხვევაში განსაკუთრებით სასურველია სხვადასხვა ძეგლების მსგავსი კულტურული ფენებიდან მიღებული თარიღების სიახლოვის ხარისხი. ასევე ცალკეული ძეგლების ერთი და იმავე ფენიდან რამდენიმე თარიღის მიღება. ეს კი საშუალო არითმეტიკული მნიშვნელობის გამოყვანის შედეგად მოცემული ფენისათვის მაღალი სიზუსტის თარიღის მიღების შესაძლებლობას იძლევა [ქავთარაძე 1981: 29]. ამის შესახებ მართებულად აღნიშნავენ, რომ C-14 თარიღების არსებობა სარწმუნო-

ნოა მხოლოდ დიდი სერიების არსებობისას და მათზე დაყრდნობა ჯერჯერობით დამაჯერებლობას მოკლებულია [მახარაძე 1994:61]. კოლხეთის მაგალითზე ხშირად ის თარიღები რაც არის, მეტადრე ადრეული ხანის ძეგლებისათვის საკმაოდ დაძველებული გვეჩვენება. არსებული მდგომარეობიდან გამომდინარე (C-14 თარიღების სერიების ნაკლებობის გამო) სანდოობის თვასაზრისით ამ შემთხვევაში უფრო ვამჯობინებთ არქეოლოგიურ მეცნიერებაში დამკვიდრებულ ტრადიციული მეთოდით მიღებულ თარიღებს. რადიონახშირბადის მეთოდით თუ ძველდება ძველკოლხურ ნამოსახლართა კულტურული ფენები, გაუგებრობის თავიდან აცილების მიზნით, შესაბამისად სიღრმეში უნდა გადაიწიოს მათი სინქრონული პერიოდის სხვა ტიპის ძეგლების ასაკმაც (ეს განსაკუთრებით ეხება ლითონის ინვეტარის შემთხვევით ცალკეულ აღმოჩენებს, განძებს და ა.შ.). ჯერჯერობით ამ დროს ძირითადი ამოსავალი რჩება ამ კატეგორიის ძეგლებიდან მომდინარე ცალკეულ ნივთთა ტიპოლოგიური მონაცემები და რამდენადაც ეს მისაღები არ უნდა იყოს სხვადასხვა ავტორთა მიერ შემოთავაზებული თარიღები და ა.შ.

წინამდებარე ნაშრომში თავი მოვუყარეთ ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხეთის დაბლობის ძეგლებზე დღემდე არსებულ ყველა C-14 თარიღს და ქვემოთ ვიძლევიტ ტრადიციული მეთოდით ასაკის განსაზღვრასთან ერთად. ასევე ვიშველიებთ რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებულ თარიღებს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ, დაახლოებით სინქრონული პერიოდის ძეგლებიდან.

როგორც ცნობილია, პროტოკოლხური და ძველკოლხური კულტურების ეტაპობრივი პერიოდიზაცია ძირითადად კერამიკულ მასალებზე დაყრდნობით ეკუთვნის თ. მიქელაძეს. შემდგომში შესადაარებელი ახალი მასალების გამოჩენამ და ზოგიერთი ნამოსახლარის სტრატиграფიულმა ჭრილმა (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი და სხვ.) საშუალება მოგვცა ახალი მასალებით შეგვევსო და ერთგვარი კორექტივები შეგვეტანა ამ სქემაში.

სადღეისო მონაცემების მიხედვით პროტოკოლხური და ძველკოლხური კულტურათა განვითარებაში მასალათა ფორმალურ-ტიპოლოგიური ანალიზის შედეგად დასაშვებად მიგვაჩნია გამოიყოს ხუთი ეტაპი, რომელიც ზოგიერთ ძეგლზე სტრატиграფიულადაც იმიჯნება. ამ კულტურათა ეტაპობრივი პერიოდიზაცია და მათი ძირითადი დამახასიათებელი ნივთიერი მასალა არაერთ ნაშრომში გვაქვს განხილული, ამიტომ ხელმეორედ არ გავიმეორებთ [ჯიბლაძე 1996:78-83,ტაბ. XXXVI-XXXVII; ჯიბლაძე 1997: 107-116, ტაბ. I-XX; ჯიბლაძე 2007: 104-126, ტაბ. XIX-XXIV-XCI; Джинладзе 2009-2010:101-132].

ვფიქრობთ, მასალათა ტიპოლოგიური ანალიზის შედეგად პრ. I

ეტაპი უნდა გაიმიჯნოს უფრო ადრეულ და შედარებით მოგვიანო საფეხურის ძეგლებად. ადრეულ საფეხურს უნდა მიეკუთვნოს ისპანის ქვედა ჰორიზონტი², შემოქმედი და ჭოლია. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ძეგლები ტერიტორიულად ერთმანეთს ებმის და ერთი რეგიონის, სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებს წარმოადგენს. მათ თითქმის ერთნაირი თიხის ნაწარმი ახასიათებთ და მდ. ენგურის ქვემო წელის აუზის ნამოსახლარების არქეოლოგიური არტეფაქტებისაგან განსხვავდება მცირე ლოკალური თავისებურებებით. მოგვიანო საფეხურის ნამოსახლარებს მიეკუთვნება ფიჩორი (VIII-VI ფენა), ანაკლია I (ქვედა ფენა), ოჩამჩირე, ისპანი (ზედა ჰორიზონტი), შესაძლოა საელიაოს კურზია (ქვედა III ფენა), დაბლაგომი, არგვეთა (ზედა ჰორიზონტებზე გამოვლენილი პროტოკოლხური კერამიკა). სამწუხაროდ პრ. I ეტაპის ადრეული ნამოსახლარები შესწავლილია მცირე მასშტაბის გათხრებითა და შემთხვევითი აღმოჩენების მიხედვით. ამიტომ ჩვენი გამოყოფა უფრო ზოგადი ხასიათისაა და, როგორც აღინიშნა, ემყარება ამ ძეგლებზე მოპოვებული არტეფაქტების ანალიზს.

პრ. I ეტაპის ადრეული საფეხურის ძეგლებს ტრადიციული (შედარებითი) მეთოდით ვათარილებთ ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით (ძვ.წ. XXV-XXIV სს-ები). სამწუხაროდ, ამ საფეხურის ძეგლებიდან მხოლოდ ისპანის ნამოსახლარის ქვედა ჰორიზონტიდან გვაქვს C-14 თარიღი, რომელიც რამდენადმე დაძველებული გვეჩვენება: TБ-82 (სიღრმე – 2,8-3მ), ძვ.წ. 3175±287

² ისპანის ნამოსახლარი აღმოჩნდა 1964 წელს ქობულეთთან ტორფვეშა მასივში სადრენაჟო არხის გაყვანისას. ეს ძეგლი 1974 წ. შესწავლილი იქნა სამი საკონტროლო თხრილით. დადგინდა, რომ ნამოსახლარი მდებარეობდა უმუხლოდ ზღვის ძველ ნაპირას, ქვიშების გავრცელების ზონაში. იგი თანამედროვე ზღვის სანაპიროდან დაშორებული ყოფილა 1,5-2 მ კმ. მანძილზე. ტორფის ფენა, რომელმაც ძველი სამოსახლო დაფარა იწყებოდა მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 1 მეტრის სიღრმიდან (N2 თხრილის მიხედვით მისი სისქე უდრიდა 1მ). უფრო ხშირად მიუთითებენ, რომ ძველ ნამოსახლარს ზემოდან ედო 2 მეტრის სისქის ტორფის ფენა [ხახუტაიშვილი დ. 1979 : 8; ხახუტაიშვილი ნ. 1986: 11]. საკონტროლო თხრილების მიხედვით 1 მ-დან 1,75 მ-მდე ვრცელდებოდა ორი ჰორიზონტის შემცველი ერთი კულტურული ფენა [ინაიშვილი 1977:78; ხახუტაიშვილი 1995:34]. ქვედა დონეზე წარმოდგენილი იყო ტლანქვაქტურიანი, მეტწილად შედრეკილიძირიანი ქილისებრი და დერგისებრი ფორმის თიხის ჭურჭელი, რომელიც ნაკლებად იყო ორნამენტირებული. აღინიშნავენ, რომ ამ ჰორიზონტს თან ახლდა (მათ შორის ბევრი რამ საერთო იგრძნობა) მტკვარ-არაქსის კულტურის არეალიდან შემოტანილი თიხის ნაწარმი (აღბათ უფრო მისაღებაა ბედენური კულტურიდან) [ხახუტაიშვილი დ. 1979: 8]. სამწუხაროდ, ისპანის მასალები გამოუქვეყნებელია. ჩვენ შესაძლებლობა გვქონდა გაცნობოდით ამ ძეგლის მასალებს და კიდევ ერთხელ დავრწმუნებულიყავით, რომ ქვედა და ზედა ჰორიზონტებს შორის არსებული 500 წლიანი წყვეტილი არ უნდა არსებობდეს.

წ; ТБ-233 (2,8-3 მ. სიღრმიდან), ძვ.წ 3225 ±283წ (მ. ქლარქის საკალიბრაციო მრუდის განსაზღვრით) [ქავთარაძე 1981:75-76]. თსუ რადიონახშირბადის ლაბორატორიაში დაიმონის მრუდის გამოყენებით ამ ჰორიზონტის ასაკი უდრის 5100±159, ძვ.წ. 3150წ, 5130±92, ძვ.წ. 3180წ. [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:23]³.

პრ. I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის ნამოსახლარებს ვათარილებთ ძვ.წ. III ათასწლეულის დასასრულითა და ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისით (დაახლოვებით ძვ.წ. XXIII-XX სს-ები). გვაქვს რამდენიმე ნამოსახლარიდან მომდინარე რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღი: ისპანის ზედა ჰორიზონტი – ТБ-232 (2,4 მ სიღრმე), 4600±108, ძვ.წ. 2650წ [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:23]; ТБ-31 (სიღრმე1,3მ), 3600±103,ძვ.წ.1650წ [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:23]. ეს ნიმუშები მ. ქლარქის საკალიბრაციო მრუდით განისაზღვრა ძვ.წ. 2617±333 და ძვ.წ. 1651±258 წწ [ქავთარაძე 1987:76]. ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის ნიმუშები თსუ რადიონახშირბადის ლაბორატორიაში დაიმონის მრუდით დათარიღდა: VIII ფენა – ТБ-460 (4,50 მ სიღრმე), ძვ.წ. 2760 წ; VII ფენა – ТБ-460 (სიღრმე 4,2 მ), ძვ.წ. 2346წ [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:37]. აღსანიშნავია, რომ ამ მეთოდით განსაზღვრული ფიჩორის VIII ფენის ასაკი, ისპანის ზედა ჰორი-ზონტთან ერთად (მხედველობაში გვაქვს ТБ-232 ნიმუში ისპანიდან) რამდენადმე უახლოვდება ისპანის ქვედა ჰორიზონტის თარიღს. ფიჩორის ქვედა ფენა, ოჩამჩირესთან, ჭოლიპასთან და შემოქმედთან ერთად, შავპრიალა კერამიკით, მცენარის ანაბეჭდიანი, შედრეკილი და მასიურქუსლიანი ძირებით უკავშირდება კოლხეთის დაბლობის ენეოლითური ხანის (ჩაქვი, მაჭარა IV ფენა, ათარა არმიანსკაია) ნამოსახლარების მასალებს [საქართველოს არქეოლოგია 1992:221].

როგორც აღვნიშნეთ, ისპანის ქვედა ჰორიზონტის რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღი დაძველებული გვეჩვენება. ამიტომ ამ საფეხურის ძეგლების ასაკის განსაზღვრისას ჩვენთვის უფრო მისაღებია ტრადიციული მეთოდით განსაზღვრა, რომელიც,

³ როგორც ცნობილია, მტკვარ-არაქსის კულტურას სტრატეგიფიცირებული ნამოსახლარების მონაცემების საფუძველზე ყოფენ სამ ქრონოლოგიურ ეტაპად (ადრეული, განვითარებული, ფინალური [ჯაფარიძე 1976: 162-168; Кушнарева, Чубинишвили 1970 : 61-62]. უფრო გვიან დაუმატეს მე-4 გვიანი საფეხური, რომელიც შეესაბამება მტკვარ-არაქსის კულტურაში ადრეული ყორღანული კულტურის გამოჩენას [ორჯონიკიძე 2004:133; მახარაძე 1994:75]. ამ პერიოდიზაციას ეყრდნობიან და პირობითად უწოდებენ A, B, C ეტაპებს [ქავთარაძე 1981:72]. ამ სქემაში ისპანის ნამოსახლარს აკუთვნებენ ადრეებრინჯაოს I-C პერიოდს და რადიონახშირბადის მეთოდის გათვალისწინებით ათარიღებენ ძვ.წ IV ათასწლეულის დასასრულითა და ძვ.წ III ათასწლეულის დასაწყისით [ქავთარაძე 1981: 75-76].

ჩვენი აზრით, რეალურ თარიღთან უფრო ახლოს დგას. იგივე მოსაზრება გვაქვს ფიჩორის VIII ფენის (ასევე ისპანის ზედა ჰორიზონტის) C-14 თარიღთან დაკავშირებით. ამ შემთხვევაშიც ვამჯობინებთ ამ ძეგლის აღნიშნულ ფენაზე ტრადიციული მეთოდით მიღებულ თარიღს, რადგან უფრო მისაღები გვეჩვენება.

რადიონახშირბადის თარიღის რამდენიმე სერია მომდი-ნარეობს ანაკლია მეორედან: ТБ-80 (5მ.სიღრმიდან), 3570 ± 103 (ძვ.წ 1620 წ); ТБ-274 (8 მ. სიღრმიდან), 4200 ± 109 (ძვ.წ 2250 წ); ТБ-275 (7,50 სიღრმიდან), 4300 ± 109 (ძვ.წ. 2350 წ); ТБ-276 (7,70მ სიღრმიდან), 4100 ± 63 , ძვ.წ. 2150 წ [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:35]. მ. ქლარქის საკალიბრაციო მრუდით იგივე ფენის ასაკი უდრის: ძვ.წ. 2258±308 წ, 2352±316, 2108±360 და 1590±256 წწ [ქავთარაძე 1981:114]. თავის დროზე ანაკლია მეორეს ეს ფენა ჩვენს მიერ დათარიღებული იქნა პრ. II ეტაპით და ახლაც ამ აზრზე ვდგავართ [ჯიბლაძე 2007:109]. როგორც ვხედავთ, C-14 მისი ასაკი გადატანილი იქნა ძვ.წ III ათასწლეულის მეორე ნახევარში. ამ თარიღით კი ეს ნამოსახლარი უფრო უახლოვდება პრ. I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის ძეგლების ასაკს (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის VII ფენა). აღნიშნულია, რომ 5 მ. სიმაღლის ანაკლიის ბორცვიდან რამდენიმე შემთხვევაში C-14 სინჯები აღებული იქნა უფრო სიღრმიდან, ვიდრე ქვედა ფენა იყო განფენილი. იქნებ ტორფნარევი ფენიდანაც. თუ ამ მოსაზრებას მივიღებთ, შესაძლოა ამ ძეგლმა ამიტომაც მოგვცა უფრო ძველი თარიღები, რადგან ტორფი შედარებით აძველებს C-14 თარიღებს [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:37]. თუმცა ძეგლის გამთხრელების მონაცემებით რადიონახშირბადის დათარიღებისათვის ხის ნიმუშები (ТБ-275, ТБ-276) აღებული იქნა უშუალოდ ძეგლის ნაგებობის იატაკის დონიდან [Микеладзе 1990:25-26].

პროტოკოლხური კულტურის არეალში შემავალი სხვა კატეგორიის ძეგლები არ არის ცნობილი ბარიდან და ბორცვოვანი ზონიდან. მისი (აღბათ უფრო მოგვიანო საფეხურის) თანადროული ჩანს პროტოკოლხური და მტკვარ-არაქსული (არგვეთა⁴ დაბლაგომი ზედა ჰორიზონტები) და, ჩვენი აზრით, პროტოკოლხური და დოლმენური კულტურების თანხვედრის ძეგლები (გუმისთა I, ჯამპალ I,

⁴ სინქრონიზაციის თვალსაზრისით საყურადღებოა არგვეთას ნამოსახლარის ზედა ჰორიზონტზე მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან ერთად გამოვლენილი პროტოკოლხური კულტურის ელემენტები, რომელიც რადიონახშირბადის მეთოდით განისაზღვრა: ТБ-416 (1,1მ სიღრმიდან), 4800 ± 159 , ძვ.წ. 2850 წ; ТБ-417 (1 სიღრმიდან), 4500 ± 109 , ძვ.წ. 2550წ [Апакидзе, Бурчуладзе 1987 :46]. აქვე გვინდა, შევნიშნოთ, რომ გვაქვს C-14 თარიღი მაჭარის ენეოლითური ხანის ფენიდან, რომელიც რამდენადმე დაძველებული გვეჩვენება (3810 ± 90) [საქართველოს არქეოლოგია 1992:221].

პალი, ახრა-კაპში, აჩანდარა, კამან I და სხვ.) [ჯიბლაძე 2007:107]. ასევე მცირე და საშუალო ზომის ეშერის⁵ (კიურ-დერეს ქვედა ფენა), ხუაბის, ოთხარის დოლმენები, გუმისთის ყორღანული სამარხი და სხვ. პროტოკოლხურ კულტურას უნდა ეკუთვნოდეს შემთხვევითი მონაპოვარი ადრებრინჯაოს ხანის სპილენძ-ბრინჯაოს ყუამილიანი-ყუადაქანებული ცულები (ასევე სხვა სახის ბრინჯაოს ინვენტარი), კოლხეთის მთიანეთიდან და მისი დაბლობი ზოლიდან, რომლებიც თითქმის სამ ათეულამდეა ნაპოვნი [ჩართოლანი 1996: ტაბ. XIII 1-3, XVI 1-2; ლამბაშიძე და სხვ. 2010: ტაბ. XXVII-458, 464, XXVIII-466, 467, L823-824, 832-833, LI, 842-844; ჯიბლაძე 2011: 126-136]. შემთხვევით მონაპოვარ ბრინჯაოს ინვენტარში, მიუხედავად თავისი ტიპოლოგიური მახასიათებელი ნიშნებისა, გაჭირდება ადრეული და უფრო მოგვიანო საფეხურების გამოყოფა.

პრ. I ეტაპი ქრონოლოგიურად ზოგადად უნდა შეესაბამებოდეს ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილ დოლმენური კულტურის ადრეულ ფენებს, მტკვარ-არაქსის ფინალურ ეტაპსა და ადრეული ყორღანული კულტურას (მარტყოფ-ბედენი, თრიალეთის ადრეული I ჯგუფის ყორღანები). სინქრონიზაციის თვალსაზრისით საყურადღებოა თსუ რადიონახშირბადის ლაბორატორიაში მიღებული თარიღები ადრეული ყორღანული კულტურიდან: მატყოფის N3 და N4 ყორღანები-ТБ-317, ТБ-325, 4300±109, ძვ.წ. 2350წ, 4600±108, ძვ.წ. 2650 წ, [Апакидзе, Бурчуладзе 1987: 44]; მ. ქლარქის საკალიბრაციო მრუდის გამოყენებით ალაზნის ველის ყორღანების თარიღებია: ТБ-243, ძვ.წ. 2584±337წ.; UGLA-ძვ.წ. 2768±319; LJ-3217, ძვ.წ. 2318±312; 3217; ხრამებიდან (სოფ. ნუკრიანი), ТБ-242 ძვ.წ. 2643წ±330წ. [ქავთარაძე 1981:59]. ბებნისის ბერიკლდეების ნამოსახლარის ბედენური ხანის ფენის ასაკი C-14 უდრის ძვ.წ. 2900წ. [საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა 1990: 359]. აღნიშნულ ძეგლებზე (სხვა ყორღანებთან ერთად) სხვადასხვა ქვეყნების ლაბორატორიებში მიღებული C-14 რამდენადმე განსხვავებულ თარიღებს იძლევა [ჯაფარიძე 1998: 150-152].

პრ. II ეტაპის ნამოსახლარებად მიგვაჩნია ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი (V ფენა), ნაკარღალი (IV-VI ფენები), ფიჩორის N6 ბორცვი. ბ. კუფტინის მიხედვით ანაკლია პირველის II ფენა. თუმცა ამ ძეგლის წარმოდგენილ ფენაში გვხვდება მოდევნო

⁵ მხედველობაში აქვთ ეშერის დოლმენების შუაბრინჯაოს ხანის ფენებში გამოყოფილი მასალები: ლ. სოლოვიოვის NN2, მ. ივაშჩენკოს NN1, ბ. კუფტინის NN 2,4,6, თ. ჯაფარიძის N1 დოლმენები [ჯაფარიძე 1961: 217-219; ჯაფარიძე 1959: 77-126; Воронов 1882:10-11].

III-IV კულტურული ფენებისთვის დამახასიათებელი მოგვიანო ხანის გვიანბრინჯაოს საწყისი ეტაპის კერამიკაც. პრ. II ეტაპის ძეგლებად ასევე ვთვლით ონწყოშიაშის ტორფქვეშა ნამოსახლარს (შემთხვევითი მონაპოვარი მასალების მიხედვით) და ერგეტას მამულეების ბორცვს (IV ფენა). პრ. II ეტაპის ნამოსახლარებს ტრადიციული მეთოდით ვსაზღვრავთ ძვ.წ. XIX-XVII სს-ებით. გვაქვს C-14 და სხვა მეთოდით მიღებული თარიღები ზოგიერთი ნამოსახლარიდან: ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის V ფენა – ТБ-450 (3,5 მ სიღრმიდან), 3830 ± 103 , ძვ.წ. 1880 წ. ეს ფენა ესტონეთის მეცნიერებათა აკადემიის გეოლოგიური ინსტიტუტის ლაბორატორიაში თერმოლუმინისცენციის მეთოდით განისაზღვრა 3775 წ (ძვ.წ.1790 წ.) [ჯიბლაძე 1997:102]. ერგეტის მამულეების ბორცვის IV ფენა C-14 დათარიღდა ძვ.წ 1680 წ (ТБ-448, 3630 ± 30) [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:36]. ძეგლის გამთხრელების მიერ მოცემული ცხრილის მიხედვით ერგეტას IV ფენაში გვაქვს შუა და გვიანი ბრინჯაოს საწყისი პერიოდის მასალების თანხვედრა [პაპუაშვილი რ; პაპუაშვილი ნ. 2005: ტაბ. X,XXIV-XXVIII], რომელიც ანაკლია II-ისა და ფიჩორის (V ფენა) მასალებთან შედარებით უფრო მოგვიანო პერიოდისა ჩანს. აქედან გამომდინარე, ერგეტის IV ფენა უფრო თანადროული უნდა იყოს შუაბრინჯაოდან გვიანბრინჯაოზე გარდამავალი ხანის მასალების (ფიჩორის IV ფენა).

კოლხეთის დაბლობზე პრ. II ეტაპს ეკუთვნის ანაკლია II-ის შუაბრინჯაოს ხანის ფენაში აღმოჩენილი უინვენტარო ორმოსამარხი და შემთხვევითი მონაპოვარი ბრინჯაოს ინვენტარის ნაწილი გაგიდის სამაროვნიდან [ჯიბლაძე და სხვ. 2004:74-82]. ეს ძეგლი სამეცნიერო წრისათვის ნაკლებად ცნობილია, ამიტომ შევჩერდებით მასზე. გაგიდის სამაროვანი მდებარეობს ფიჩორის ნამოსახლარის ჩრდილოეთით 2 კმ-ზე, ადგილ ნაჭკადუში (ისორეთი), უშუალოდ ზღვის სანაპირო ზოლის გასწვრივ. დროთა განმავლობაში ზღვის დონემ გააშიშვლა სანაპირო ზოლი და გამოაჩინა ბრინჯაოს სხვადასხვა ეპოქის სამაროვნებისათვის დამახასიათებელი დიდძალი არქეოლოგიური მასალა [ფხაკაძე, ბარამიძე 2001:125-130; ბარამიძე, ფხაკაძე 2009:54-57]. როგორც ჩანს, ეს მასალები ადგილობრივი მაცხოვრებლების მიერ უნებართვო გათხრების შედეგად უგზოუკვლოდ იფანტება სხვადასხვა ადგილებში. მათი უმნიშვნელო ნაწილი კი მოხვდა ზუგდიდისა და ქუთაისის მუზეუმების ფონდებში. სავარაუდოდ, ძალიან დიდი პარამეტრების მქონე სამაროვანთან უნდა გვქონდეს საქმე, რომელიც შემოსული მასალების მიხედვით სინქრონული ჩანს ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის ფენებისა

(VI-III ფენა). დიდი ალბათობით, გაგიდის სამაროვანი უნდა წარმოადგენდეს ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის პროტო- და ძველი კოლხური კულტურების მაცხოვრებელი ხალხის საძვლეს. სამწუხაროდ, ყველასათვის გასაგები მიზეზების გამო აღმოჩენის ადგილის დათვალიერება და გარკვევა იმისა თუ რა ტიპის სამაროვანთან უნდა გვეკონდეს საქმე შეუძლებელია. სავარაუდოდ ეს ძველი უნდა წარმოადგენდეს კოლექტიური დაკრძალვის სამარხ ორმოებს. გაგიდის სამაროვნის ლითონის ინვენტარი ახლო პარალელებს პოულობს ბრილისა და მოდინახეს შუაბრინჯაოს ხანის მასალებთან. ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ გვაფიქრებინებს, რომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღნიშნულ პერიოდებში გავრცელებული ყოფილა ერთგვაროვანი მატერიალური კულტურა, რომელიც ლითონის იარაღ-სამკაულის მიხედვით მჭიდრო კავშირებს ავლენს შიდა და ზემო ქართლის შუაბრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს საწყისი ეტაპის (ნალვლი, აწყურის სამარხი, ნული, ქვასათალი, ზველის ყორღანი, კვირაცხოველი, ჩითახევი, ბორნის-ლეღე და თლიას ადრეული სამარხები) ბრინჯაოს ინვენტართან.

პრ. II ეტაპის ნამოსახლარების მეტნაკლებად სინქრონული ჩანს ბრილის სამაროვნის უძველესი ფენები, ეშერის კრომლესები (B ფენა), შემთხვევითი მონაპოვარი ლითონის ინვენტარის ნაწილი (ზემო სვანეთი, რაჭა, ლეჩხუმი) და სხვ. [რამიშვილი 1974:12; ჯიბლაძე 2011:126-136]. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ამ ეტაპის თანადრეული უნდა იყოს სამთავროს სამაროვნის შუაბრინჯაოს ხანის I,II ქრონოლოგიური ჯგუფის სამარხები (ძვ.წ XX-XVIII, XVIII-XV სს) [სადრაძე 2002:242, ტაბ. XXV-XXVII]. ასევე თრიალეთური კულტურის შუა (ძვ. წ. 1800-1600 წწ.) საფეხურის ძეგლების თიხის ნაწარმი [გოგაძე 1972:69], რომელთანაც კონტაქტებს ამჩნევენ ზოგიერთი ელემენტებით [Гордизе 1990: 123].

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში პრ. II ეტაპის თანადროული უნდა იყოს სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლები: ნამოსახლარები – მაჭარა (II- III ფენები), გუმისთა II; სამაროვნები – ეშერის (შუაბრინჯაოს ხანის ფენა), აზანთას, სულის დოლმენები და ა.შ. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე როგორც ადრე, ასევე შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები გამართულია მღვიმე-ფარდულებში, სადაც მათი თხელი კულტურული ფენები ჩაჭრილია ცალკეული მეორადი დაკრძალვის ორმო სამარხებით. ასეთი სიტუაცია დაფიქსირდა შემდეგ ძეგლებზე: კამან I, კალდახვარა, ივაშჩენკო, შრომა (მიხაილოვსკი) და სხვ. [Соловьев 1958: 115-135; Соловьев 1960: 69-100; Цвинариа 1990 :5-8]. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ქ. სოხუმამდე და მის ჩრდილოეთით სხვა ელემენტებთან

ერთად რამდენადმე განსხვავებული თიხის ნანარმის არსებობას ხსნიან ამ მხარის ლოკალური თავისებურებებით (ო.ჯაფარიძე, გ. ფხაკაძე, მ. ბარამიძე)⁶. აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილ ეშერის დოლმენების ადრეულ ფენებს, ანაკლია პირველთან (ქვედა ფენა) და ოჩამჩირესთან ერთად აერთიანებენ კოლხეთის დაბლობისა და მისი ბორცვოვანი ზოლის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურაში, რომელსაც საფუძვლად დაედო დასავლეთ საქართველოს ნეოლითი [ჯაფარიძე 1961:233; ჯაფარიძე 1976:190-191; ფხაკაძე 1993: 83,110].

აფხაზ და რუს მკვლევართა ნაწილს (ლ. სოლოვიოვი, ვ. ბჟანია, ი. ვორონოვი, მ. ინალ-იფა, ი. ცვინარია) ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები შეჰყავს სამხრეთ-დოლმენურ კულტურაში [Соловьев 1958:150-151; Соловьев 1960:69; Воронов 1971:17]. ვფიქრობთ, რომ კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების გავრცელების არეალებში შედის მთელი ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორია უფრო მძლავრად ქ. სოხუმამდე, შედარებით სუსტად კი მდ. ფსოუმდე. აქ მათ აქვთ შეხვედრები განსხვავებულ და მონათესავე დოლმენურ და სოჭი-ადლერის ტიპის ქვის თიხების მატარებელ კულტურებთან, რომელებიც მთელ რიგ ძეგლებზე არაერთი ელემენტით ვლინდება [ჯიბლაძე 1997:118]. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გავრცელებული მომდევნო გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხური კულტურა, ზოგიერთი ლოკალური თავისებურებების გათვალისწინებით, მძლავრადაა წარმოდგენილი, რაც სხვა მკვლევარებთან ერთად ჩვენს მიერ არაერთხელ აღინიშნა [ჯიბლაძე 1997:119; ჯიბლაძე 2007:120].

პრ. II ეტაპში თავის დროზე გაერთიანებული იქნა ნოსირის ნამოსახლარის ძირა ფენები [გოგაძე 1982:59-60; Микеладзе 1990: ტაბ. XXVII]. მომდევნო წლებში ზოგიერთი ძეგლის შესწავლით (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი, ნაკარღალი და სხვ.) სტრატეგრაფიულად დადასტურდა, რომ პრ. II ეტაპში უნდა ჩავართოთ ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის V ფენა და სხვა სინქრონული ნამოსახლარების მასალები (ასევე ზემოთ მოხსენიებული ამ ეტაპის სხვა ძეგლების არტიფაქტებიც). ნოსირის ძირა ფენის მასალები კი უნდა განისაზღვროს შედარებით მოგვიანო ასაკით [ჯიბლაძე 1997: 111-112; ჯიბლაძე 2007:112].

პრ. II ეტაპთან სინქრონიზაციის თვალსაზრისით საყურადღ-

⁶ მდ. გუმისთის ჩრდილოეთით კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის ლოკალურ წრეში აერთიანებენ დაკრძალვის წესს, დოლმენებს, დასახლებებს ტერასაზე, სოჭი-ადლერის ტიპის ქვის თიხებს, რომლებიც უფრო განიცდიდა ჩრდილოურ გავლენებს მაიკოპ-ნოვოსვაბოდნიას მხრიდან [ბარამიძე 1999:24].

ებოა კოლხეთის მთიანეთის სამთამადნო წარმოების ძეგლებიდან რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღები: საგების ანთიმონის საბადოდან – ТБ-310, 3950±63, ძვ.წ. 2000 წ.; ТБ-334, 3890±63, ძვ.წ. 1940 წ. [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:16].⁷ იგივე ნიმუშები აღნიშნული ძეგლიდან ტრადიციული მეთოდით განისაზღვრა ძვ.წ. 1680 და ძვ.წ. 1640 წწ. [ინანიშვილი და სხვ. 2010:89]. ასევე საყურადღებო ჩანს ბაშკაცარას N5 მაღაროს (ბ-5) სპილენძის სულფიდური მადნებიდან მომდინარე თარიღები, რომელიც ტრადიციული მეთოდით არის მიღებული: ТБ-4198, 4080±300, ძვ.წ. 2130 წ.; ТБ-4199, 4020±2080, ძვ. წ.2070 წ. [ინანიშვილი და სხვ. 2010: 89; Бжания 1989:40]. ვარაუდობენ, რომ აფაზეთის, სვანეთის და რაჭის გამადნებათა ზოლში გეოლოგიურად დადასტურებული სპილენძის სულფიდების მადნების გავრცელების ერთიანი სისტემა, ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდის გამოიყენებოდა კოლხეთის მეტალურგიული ცენტრების ძირითად საწარმოო ბაზად [ინანიშვილი და სხვ. 2010:89]. სპილენძ-ბრინჯაოს ადრეულ ეტაპზე კი ზედაპირულად განლაგებული ოქსიდური და კარბონატული სპილენძის მადნებზე მარტო მუშაობდნენ მტკვარ-არაქსის კულტურის წრეში შემავალი ძეგლები [ინანიშვილი და სხვ.2010:89; Лордкипანიძე 1989:104]. საინტერესოა, რომ კოლხეთის მთიანეთში არსებული სპილენძის სულფიდური მადნების ერთიანი სისტემის ამოქმედებამდე, პროტოკოლხური I ეტაპის ნამოსახლარებზე გამართული ბრინჯაოს ლითონჩამოსხმელი სახელოსნოები, ნედლეული მასალებით ხომ არ მარაგდებოდნენ ჭოროხის აუზიდან და მცირე კავკასიონის მთიანეთიდან.

პრ. II ეტაპის კულტურის ელემენტები მოჩანს ზემო იმერეთის პლატოზე მრავალფენიანი ნამოსახლარების კულტურულ ფენებში (ჯიეთი IV-V ფენები), ითხვისი-ჩილათის ბორცვი, მოდინახეს სამაროვნის შუაბრინჯაოს ხანის ადრეული ჯგუფის (N7,9,21) სამარხებში [ბერიკაშვილი 2006:29; მახარაძე, ბერიკაშვილი 2001:32; გაგოშიძე და სხვ.2004:79, ტაბ.113 სურ53; ლომთაძე 2000:5-17]. როგორც ვხედავთ, პროტოკოლხური კულტურის ნამოსახლარები მცირე რაოდენობითაა გამოვლენილი. შესაძლოა, ეს ზღვისპირა კულტურის (ჯერჯერობით ვგულისხმობთ შესწავლილი ძეგლების მიხედვით) ძეგლები განადგურდა ჰოლოცენის ხანაში მიმდინარე ტრანსგრესიისა და ფანაგორიული რეგრესიის მიმდინარეობის შედეგად.

ძვ.წ. IV ათასწლეულში შავი ზღვის დონემ თანამედროვე ნიშ-

⁷ რამდენადმე განსხვავებულ თარიღებს გვაძლევენ აღნიშნულ ნიმუშებზე [ინანიშვილი და სხვ. 2010: 89].

ნულს მიაღწია, რის შემდეგ იგი მსოფლიო ოკეანის დონის აწვე-
 დაწვევის შედეგად შესაბამისად განიცდიდა დროებით რყევებს 1,5-5
 მ ფარგლებში [ხახუტაიშვილი ნ. 1986:10; Хяхутаишвили 1984:146-
 152; Джанелидзе 1980:21] . ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში
 მსოფლიო ოკეანის დონემ და შესაბამისად შავი ზღვის დონემ 1,5-
 2მ აიწია (ახალშავზღვური ტრანსგრესია), რის შემდეგ დაიწყო
 აღმოსავლეთ შავიზღვისპირა ზოლის დაჭაობება. ამ პროცესების
 დროს გაფორმება დაიწყო ახალშავზღვურმა ქედმა (დიუნამ). იგი
 ცნობილია ახალშავზღვური ტერასის სახელწოდებით, რომელმაც
 აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის დაბლობზე გამდინარე წყლებს
 ბარიერი შეუქმნა და ზღვაში გასასვლელი გადაუკეტა. თვლიან,
 რომ ამის გამო არსებობა შეწყვიტა ადრებრინჯაოს ხანის დასახლე-
 ბებმა, რომლებიც ახალშავზღვური ტერასის ახლოს მდებარეობდა.
 ერთ-ერთი მათგანი ისპანის ნამოსახლარია, რომელიც 2 მ. სისქის
 ტორფმა დაფარა [ხახუტაიშვილი დ. 1979: 7-11; ხახუტაიშვილი ნ.
 1986: 11; Хяхутаишвили 1984: 147] . ამიტომაც მიიჩნევენ, რომ კოლ-
 ხეთის დაბლობზე ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ფენები განლა-
 გებულია ახალშავზღვური ტერასის (დიუნის უკან) წარმოდგენილ
 ტორფნარებში (ისპანი, ყულევი, ანაკლია), სადაც კონსერვაციის
 საუკეთესო პირობები არსებობდა [ხახუტაიშვილი 1979: 11] . ფიქრო-
 ბენ, რომ ამ პროცესების შედეგად კოლხეთის დაბლობის ზღვისპირა
 ზოლში ნეოლითური ხანისა და უფრო ადრეული დონეები 25-30 მ.
 სიღრმეშია დაძირული. ვფიქრობთ, ჰოლოცენის ხანაში მიმდინარე
 ამ პროცესების შედეგად უნდა აიხსნას ადრე და შუაბრინჯაოს
 ხანის ძეგლების მხრივ არსებული ლაკუნა, რომელიც შეინიშ-
 ნება კოლხეთის დაბლობის შავიზღვისპირა ზოლში მდ.ჩოლოქსა
 და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიაზე. როგორც ჩანს, იმ
 ზონაში,სადაც ზღვის მოქმედება აქტიური იყო, პროტოკოლხური
 კულტურის ძეგლები განადგურდა და ტორფქვეშ მოექცა. გადარჩა
 მხოლოდ ისინი, რომლებიც მაშინდელი ზღვის სანაპიროდან რამდენ-
 ნადმე დაცილებული იყო და ზღვის აქტიობა ვერ მისწვდა (ფიჩორი,
 ნაკარღალი, გაგიდა, ანაკლია პირველი, ანაკლია მეორე, შემოქ-
 მედი). ასევე სავარაუდოდ ის გაუთხრელი ძეგლები, რომლებიც გან-
 ფენილია მდ. ენგურის ქვემო წელის აუზის ორივე სანაპიროზე და
 მომავალში ჩატარებული გათხრების შედეგად დიდი ალბათობით
 მოსალოდნელია ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ფენების გამოვლენა.

პრ. II ეტაპიდან ძვ. კ. I ეტაპზე გარდამავალ საფეხურის
 ნამოსახლარებად მიგვაჩნია ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი
 (IV ფენა), ნაკარღალი (III-II ფენა), ნოსირი III (I,II ფენა), ნამჭე-
 დური (VI ფენა), როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ ერგეტა (IV ფენა),

ჩოლოქისპირა ბორცვი (VI ფენა), ანაკლია I (III ფენა) [ჯიბლაძე 2007: 110]. ფიქრობენ, რომ ამავე პერიოდს უნდა მიეკუთვნოს წყემი (II ფენა) და საელიაოს კურზია (II ფენა). ტრადიციული მეთოდით ეს ეტაპი ჩვენს მიერ განისაზღვრა ძვ. წ. XVI-XV სს-ებით. ამ ფენისათვის დამახასიათებელია შუა და გვიანი ბრინჯაოს საწყისი ეტაპის ნარევი კერამიკული მასალების თანხვედრა, სადაც ჭარბობს პირველი. ტარტუს სახელმწიფო უნივერსიტეტის C-14 ლაბორატორიაში, ცინცინატის საკალიბრაციო მრუდით ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის IV ფენა განისაზღვრა 3510 ± 100 წ, ძვ.წ. 1624 წ. იგივე ფენა ესტონეთის მეცნიერებათა აკადემიის გეოლოგიის ინსტიტუტის ლაბორატორიაში თერმოლუმინისცენციის მეთოდით დათარიღდა 3470 წლით (ძვ.წ 1585 წ) [ჯიბლაძე 1997:98]⁸. C-14 რამდენიმე თარიღი მომდინარეობს ნამჭედურის VI ფენიდან⁹: ТБ-81 (4,4 მ სიღრმიდან), 3400 $\pm$ 125 (ძვ.წ. 1450 წ) ; ТБ-230 (4,5 მ სიღრმიდან), 3300 $\pm$ 125, ძვ. წ. 1350; ТБ-306 (5 მ სიღრმიდან), 3700 $\pm$ 103 (ძვ. წ 1750წ.); ТБ-323, 3600 $\pm$ 103 (ძვ.წ 1650 წ.) [Апакидзе, Бурчуладзе 1987: 24-25]. ამავე ფენის ზოგიერთი ნიმუში (Մ.-810), მ.ქლარქის საკალიბრაციო მრუდით დათარიღდა ძვ.წ. 1430 $\pm$ 267წ. [ქავთარაძე 1987:133]. როგორც ვხედავთ, ნამჭედურის ქვედა ფენიდან ზოგჯერ ნაჩვენებია ჩ-14 დაბალი თარიღები.არადა ამ ფენაში ძირითადად დომინირებს პრ. II ეტაპის კერამიკა [Микеладзе, Хахуთაიшвили 1985: 84-113]. ამ ფაქტორის გათვალისწინებით შესაძლოა მისი პრ. II ეტაპშიც გადატანა. ასევე მხედველობაშია მისაღები ისიც, რომ ამ ძეგლის მასალები მემკვიდრეობით კავშირებს ავლენს ისპანის ზედა ჰორიზონტის თიხის ნაწარმთან. ამიტომ უფრო მისაღები გვეჩვენება ამ ძეგლების არტეფაქტების ერთმანეთთან ქრონოლოგიურად უფრო დაახლოვება.

კოლხეთის დაბლობზე ამ ეპოქის სინქრონული პერიოდის სამარხები არ გვხვდება. შუაბრინჯაოს დასასრულსა და გვიანბრინჯაოს საწყის ეტაპს უნდა ეკუთვნოდეს ურეკის, ქვიშარის, გალის (1959 წლის მონაპოვარი) და ლეჩქოფის განძები. ასევე ლითონის ინვენტარის ცალკეული აღმოჩენები (მეტწილად ბრინჯაოს ცულების,

⁸ ორივე მეთოდით თარიღები განსაზღვრა ფიზიკის მეცნიერებათა კანდიდატმა გ. ჰოუშმა. ესტონეთიდან მომდინარე თარიღები მიღებულია ცინცინატის მრუდით, 5568 წლიანი ნახევარდაშლით, ხოლო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის კი დაიმონის მრუდით 5730 წლიანი ნახევარდაშლით. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის ТБ-421, ТБ-449 ნიმუშები ზედა ელინისტური ფენის ჩათვლით შესაბამემა II და III ფენების თარიღებს. ТБ-450 ნიმუშზე კი ნაცვლად IV-ისა უნდა ყოფილიყო მითითებული V ფენა [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:37].

⁹ ძეგლის გამთხრელები ზოგჯერ ნამჭედურზე გამოყოფდნ VII-VIII ფენებს, რომლებიც შესაბამემა VI კულტურულ ფენას [ხახუთაიშვილი 1979:12; ინიანი 1977:78; Микеладзе Хахуთაишвили 1985: 9]

ურეკი 1936 წ, არადუ, ქლოუ) და ის განძები, რომლებიც შეიცავს კოლხური ცულების პროტოტიპებს: პილენკოვო (განთიადი), გაგრა, ბიჭვინთა (1935წ), ქობულეთი, ერგე (1936 წ), ჭოროხი (1953წ), მახო (1972წ), კირნათი და სხვ. [ნიორაძე 1948:5; ქორიძე 1965: 10-12; რამიშვილი 1974:45-53; კახიძე, მამულაძე 2000: 53-62, ფხაკაძე 2009:42-43, ჯიბლაძე 2011:126-136; Трапш 1970:174]. გარდამავალი ხანის ძეგლების სინქრონული ჩანს თრიალეთური კულტურის გვიანი საფეხურების თიხის ნაწარმი (ძვ.წ 1600-1450 წწ.). ასევე ზოგადად დასაშვებია თანადროულობა (ვგულისხმობთ გარდამავალ ხანას) შიდა ქართლის ტერიტორიაზე შესწავლილ თითქმის ყველა ძეგლთან (ნული, ქვასათალი,ნალვლი, დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი სამაროვნები), რომლებიც შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთური კულტურის გვიან ეტაპს განეკუთვნება (შესაძლოა ქრონოლოგიურად აქ ჩავრთოთ ცენტრალური ამიერკავკასიის კულტურის ძეგლები-სამთავროს სამაროვნის შუაბრინჯაოს ხანის III ქრონოლოგიური ჯგუფი, შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი ხანის სამარხები და ა.შ. [სადრაძე 2002:242, ტაბ. XXV-XXVII; ჯაფარიძე 2009:159; რამიშვილი 2004:41; Сапраძე 1993: 20, 55]. პრ. II-დან ძვ. კოლხური I ეტაპის გარდამავალ ხანასთან ქრონოლოგიურად შეიძლება ახლოს მივიტანოთ კ. ფიცხელაურის გარდამავალი ხანის ძეგლების ასაკიც [ფიცხელაური 1973: 123-147, ტაბ. LXIX].

ჰოლოცენის ხანაში მიმდინარე ახალშავზღვური ტრანსგრესია ძვ.წ II ათასწლეულის შუა ხანებამდე (შუაბრინჯაოს დასასრული) გრძელდებოდა. ამ პერიოდში იწყება ახალი შავზღვური რეგრესია, რომელიც ფანაგორიულის სახელს ატარებს [ხახუტაიშვილი ნ. 1986: 11]. იგი ქრონოლოგიურად მოდის შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულზე და გვიანბრინჯაოს საწყის ეტაპზე. ამ პერიოდში ზღვის დონე თანდათანობით დაბლა იწევს, ღრმავდება მიდინარეთა კალაპოტები. მიმდინარე ამ პროცესების შედეგად კოლხეთის დაბლობზე დაჭაობებული ზონები თანდათანობით დაშრა და აყვავებულ სამეურნეო სავარგულებად იქცა. კოლხეთის დაბლობი, განსაკუთრებით მისი აკუმულაციური ნაწილი, რომელიც მაღალი ნაყოფიერებით გამოირჩეოდა, ახალი დასახლებებით დაიფარა [ხახუტაიშვილი ნ. 1986: 11]. გვინბრინჯაოს საწყისი ეტაპიდან, უფრო კი ადრერკინის ხანის დასაწყისიდან კოლხეთის დაბლობზე იწყება დემოგრაფიული აფეთქება. მთელი რეგიონი იფარება ხელოვნურად გამართული ბორცვებით [ჯიბლაძე, პაპუაშვილი 2013:100-112]. ამ ეტაპის ნამოსახლარებად მიგვაჩნია ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი (III ფენა), ნაოხვამუ (ძირა ფენა), თაგილონის წიფურისა გუძუბა (IV ფენა),

პატრიკეთი, საელიაოს კურზია (II ფენა), ნამარნუ (ჩრდილოეთი ბორცვი), ჭალადიდის ზურგა (I, II ფენები), ნამჭედური (V ფენა), საგვიჩიოს ზურგა და პატარა კონძა, ჩოლოქისპირა ბორცვი (V ფენა), ანაკლია პირველი (III, IV ფენები), ნოსირი (III ფენა), ნაჭვის ზუგა, კეკელურის ზუგა, აბედათი, სვირის ციხურა, კოდორი I (ობერგულე), ერგეტა (III ფენა), ყულევი (I ფენა), გეჯეთი და სხვა ნამოსახლარები.

კოლხეთში ძვ.კ. I ეტაპის ადრეული საფეხურის მასალები უშუალოდ მოსდევს შუაბრინჯაოდან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი ხანის არტეფაქტებს. ტრადიციული მეთოდით ამ საფეხურის ნამოსახლარებს ვაკუთნებთ ძვ.წ. XV ს დასასრულსა და ძვ.წ. XIV-XII სს-ებს [ჯიბლაძე 1997:112]. გვაქვს ზოგიერთ ძეგლზე მიღებული C-14 თარიღები: ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი: ТБ-449 (1 მ სიღრმიდან), 3830 ± 103 , ძვ.წ 1680წ. იგივე ფენა ესტონეთის მეცნიერებათა აკადემიის გეოლოგიური ინსტიტუტის C-14 ლაბორატორიაში დათარიღდა 3360 ± 110 წ-ძვ.წ.1374 წ; თერმოლუმინისცენციის მეთოდით კი 3400 წლით (ძვ.წ. 1415წ.) [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:37; ჯიბლაძე 1997:96]. ტრადიციულ მეთოდთან შედარებით რამდენადმე დაბალი მონაცემები აჩვენა რადიონახშირბადის დათარიღების სერიამ ნამჭედურის V ფენიდან, რომელიც გვიანბრინჯაოს საწყისი ეტაპის ნამოსახლარად მიგვაჩნია: ТБ-50 (5 მ სიღრმე), 2970 ± 80 , ძვ.წ. 1020წ; ТБ-320 (3,5მ სიღრმიდან), 3110 ± 80 , ძვ.წ. 1160 (ძვ.წ.XII ს); ТБ-321 (4 მ. სიღრმიდან), 3020 ± 80 , ძვ.წ. 1070წ (ძვ.წ XI ს.) [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:25]¹⁰. ამავე ფენიდან მომდინარე ერთ-ერთი ნიმუშის (Մ.-50) ასაკი მ. ქლარქის საკალიბრაციო მრუდით უდრის ძვ.წ 1054±258წ. მცდარია ჭალადიდის ზურგას ქვედა ფენის ჩ-14 მაღალი თარიღი: Մ.-5 (2-2,3მ სიღრმიდან), 3900 ± 63 , ძვ.წ.1950 წ. [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:39]. უფრო მართებული უნდა იყოს მ. ქლარქის საკალიბრაციო მრუდის გამოყენებით მიღებული იგივე ფენის ასაკი, ოღონდ 500 წლიანი ცდომილების დაბალი მაჩვენებლით:ძვ.წ. 1910±500წ[ქავთარაძე 1981: 125].

მოსხენიებული ძვ. კოლხურის I ეტაპის საწყისი საფეხურის ნამოსახლარებიდან რამდენადმე ადრეულად გვეჩვენება ყულევის ქვედა ფენის მასალები, რომელიც ზოგიერთი ელემენტებით ებმის

¹⁰ რამდენადმე შეუსაბამოებაა ნამჭედურის V ფენის ჩ-14 ერთ-ერთი სერიის დათარიღებაზე. აღნიშნული აქვთ, რომ Nნიმუში Մ.-306 ძვ.წ 1725±267წ მომდინარეობს VII ფენიდან (ფენის მითითებაც მცდარია) [ქავთარაძე 1981:125]. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, კი ეს ნიმუში განეკუთვნება V ფენას (3700 ± 103 , ძვ.წ1750წ) [ՅՅՅՅՅՅՅ, .ԱՅԱՅՅՅՅ 1987:24]. ორივე შემთხვევაში მოტანილი თარიღები მცდარია, რადგან ამ ძეგლის V ფენის ასაკი ტრადიციული მეთოდით გვიანბრინჯაოს საწყის ეტაპს არ უნდა გასცდეს.

გარდამავალი ხანის არტიფაქტებს (ორფერდა და მინიატურული ყურიანი თიხის ქურჭელი) [პაპუაშვილი 2000]. საერთოდ ყულევის ნასახლარი წარმოადგენს კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიაზე ყველაზე მაშტაბურად შესწავლილ სტრატოციკრებულ გვიანბრინჯაო-აღრეკინის ხანის ნამოსახლარს, რომელმაც მოგვცა ძალზე საყურადღებო არტიფაქტები. იგი შესაძლოა მომავალში გახდეს (მხედველობაში გვაქვს გამოქვეყნების შემდეგ) ერთ-ერთი ძირითადი საყრდენი ძეგლი არა მარტო კოლხეთის დაბლობის გვიანბრინჯაო-აღრეკინის ხანის ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხების, არამედ საერთოდ კოლხური კულტურის შესწავლის საქმეში¹¹.

საინტერესოა, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ქ. ოჩამჩირის ჩრდილოეთით არ ჩანს კოლხეთის ბარისთვის დამახასიათებელი ტიპური გვიანბრინჯაოს საწყისი ეტაპის კერამიკა. აღრეკინის ხანის განმსაზღვრელი თიხის მასალები კი მძლავრადაა წარმოდგენილი მთელ ტერიტორიაზე (ვერეშაგინის ბორცვი, ბომბორა, კისტრიკი და სხვა) [ჯიბლაძე 2007:13-20,186, ტაბ. I]. განსხვავებული კერამიკის არსებობა (მაჭარა III-II ფენები და სხვ.) შესაძლოა გამოწვეული იყოს ამ მხარის ლოკალური თავისებურებებით. გვიანი ბრინჯაოს საწყისი ეტაპიდან აღრეკინის ხანის ჩათვლით ლითონის ინვენტარის მიხედვით (ბრინჯაოს ცულები, თოხები, სამკაული და სხვა ნივთები), კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტები, ზოგიერთი ლოკალური თავისებურების გათვალისწინებით, მძლავრადაა გამოვლენილი ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე [აფაქიძე 2006:66-87; დოლიძე 1999; ბარამიძე და სხვ. 2013].¹² ძვ.კ. I ეტაპის ადრეული საფეხურისთვის ყველაზე მისაღები გვეჩვენება ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის III კულტურულ ფენაზე ესტონეთის მეცნიერებათა აკადემიის რადიონახშირბადისა და თერმოლუმინისცენციის მეთოდით მიღებული თარიღები: ძვ.წ 1415, ძვ. წ. 1334 წწ, რაც ძირითადად თანხვედრა ჩვეულებრივ ტრადიციულ დათარიღებას. ამ ეტაპის ადრეულ საფეხურს უნდა უნდა ეკუთვნოდეს არტიფაქტების ერთი ჯგუფი გაგიდის სამაროვნიდან და კოლხეთის მთიანეთიდან-ბრილის სამაროვნის გარკვეული კომპლექსები [აფაქიძე და სხვ. 1959: 135-136; ფანცხავა 2001: 39-44; ჯიბლაძე და სხვ 2004:74-82

¹¹ ამ ძეგლზე არ გვაქვს რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღები

¹² ზოგიერთი მკვლევარი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გავრცელებული კოლხური კულტურის განვითარებაში ორ ქრონოლოგიურ ეტაპს გამოიყოფს: 1. ძვ.წ. XIV-XI და 2. ძვ. წ. X-VII სს-ები. კოლხური კულტურის აღმნიშვნელად იგივე მნიშვნელობით იყენებენ ტერმინს ოჩამჩირული კულტურის გვიან საფეხურს [Воронов 1971: 20]

] გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპის თანადროული ჩანს თლიას სამაროვნის ცალკეული კომპლექსებიდან (თლია I პერიოდი, I-A და II-B ქვეპერიოდები) მომდინარე არტეფაქტები [აფაქიძე 2002: 62-63]; განძები რომლებიც შეიცავენ I, II და III პირველი ქვესა-ხეობის კოლხურ ცულებს [ქორიძე 1965: 61] და მის თანმხლებ ნივთებს და ა.შ. (ვგულისხმობთ სხვა სახეობის ლითონის ნივთების ცალკეულ შემთხვევით აღმოჩენებსაც). რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღებით დახლოებით ამ პერიოდისა ჩანს: ბაშკა-ცარას სპილენძის მალარო – ТБ-304, 3300±125, ძვ.წ 1350 წ; გონას სპილენძის მალარო – ТБ-91 (იმ. სიღრმიდან), 3050±80, ძვ.წ.1100 წ; ТБ-255, ТБ-302 (N80 მალარო) – ზოფხიტოს ანთიმონის საბადო: 3100±80, ძვ.წ.1150, 3400±125, ძვ.წ. 1450წ [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:15-16]. ზოგიერთი ნიმუში (ТБ-255, ТБ-302, ТБ-304) მ. ქლარქის მრუდით განისაზღვრა ძვ. წ. 1149±277, 1392±440, 1298±283 წწ-ით [ქავთარაძე 1981: 133]. ტრადიციული მეთოდით ამ ნიმუშების თარიღებია: ძვ.წ. 960 წ, (ТБ-91), ძვ.წ. 1350 (ТБ-304), ძვ.წ. 1000 (ТБ-255), ძვ.წ. 1250წ (ТБ-302) [ინანიშვილი და სხვ.2010: 89]. ამავე პერიოდისა ჩანს ასევე ტრადიციული მეთოდით განსაზღვრული თარიღი ბაშკაცარადან: ТБ-4197, ძვ.წ. 1100 წ [ინანიშვილი და სხვ.2010: 89]. სავარაუდოდ ამ პერიოდში სპილენძის და ანთიმონის მალაროები სრული დატვირთვით მუშაობს და ნედლეული მასალე-ბით ამარაგებს როგორც კოლხეთს, იქნებ მეზობელ რეგიონებსაც.

ძვ.კოლხური I-ის ადრეული ეტაპი ქრონოლოგიურად თანა-დროული უნდა იყოს ცენტრალური ამიერკავკასიულის [ფიცხელაუ-რი 2005] და შიდა ქართლური (სამთავრული) არქეოლოგიური კულ-ტურების ცალკეული პერიოდების (ვ. სადრადის მიხედვით შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი საფეხურის, გვიანბრინჯაოს ადრეული და გვიანდელი ეტაპის ძეგლების ძვ.წ. 1450-1350, ძვ. წ. 1350-1300 და ძვ. წ. 1300-1250 წწ) [სადრადე 2002:242]. კ. ფიცხელაუ-რის სქემის მიხედვით კი შუადან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამა-ვალი პერიოდისა (ძვ.წ. 1450-1350 წწ) და გვიანბრინჯაოს ხანის I ად-რეული ეტაპის (ძვ.წ. 1350-1250 წწ) საფეხურის ძეგლებისა [ფიცხ-ელაური 1973: 147-183, ტაბ. LXIX] (რ. აბრამიშვილის მიხედვით გვიანბრინჯაოს ადრეული საფეხურის ძეგლების – ძვ.წ. XIII-XII სს-ები) [აბრამიშვილი 1957: 313]. სინქრონიზაცია ასევე დასაშვებია ჩრდილო კავკასიაში მდებარე წინა ყობანური ხანის ფასკაუს, ზემო რუხთას, კუმბულთას სამაროვნებთან [Крупнов 1951:43-60].

ძვ. კოლხური I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის ნამოსახლარებს ვაკუთნებთ ფიჩორის ცენტრალურ ბორცვს (II ფენა), ტამიშს (ქვედა ჰორიზონტი), ნაოხვამუს (შუა ფენა), ნოსირი მესამეს

(ფენა), ნამჭედურს (IV ფენა), ყულევს (III ფენა), ფიჩორის N4 და N8 ბორცვების ქვედა ჰორიზონტებს, ჩოლოქისპირა ბორცვს (IV ფენა) და სხვა. ეს საფეხური მომდევნო ძვ. კოლხური II ეტაპისაგან სტრატოციფიცირებული ნამოსახლარების მასალების ფორმალურ-ტიპოლოგიური ანალიზის შედეგად გამოიყოფა მთლი რიგი ნიშნების მიხედვით [ჯიბლაძე 1997:93; ჯიბლაძე 2007:115-116]: იგი ერთგვარ გარდამავალ საფეხურს უნდა წარმოადგენდეს ძვ. კოლხურ I და II ეტაპებს შორის. ძვ. კოლხურ I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის კერამიკაზე იშვიათად შეინიშნება მბრუნავი ჩარხის გამოყენების კვალი, რომელიც მასობრივად ფეხს იკიდებს ძვ. კოლხურ II ეტაპზე. ამ საფეხურის ძეგლებს ტრადიციული მეთოდით ვსაზღვრავთ ძვ.წ II ათასწლეულის დასასრულითა და ძვ.წ I ათასწლეულის დასაწყისით (დაახლოებით ძვ.წ. XI- IX სს-ები). გვაქვს რამდენიმე რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღი ამ საფეხურის ნამოსახლარებიდან. ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი – II ფენა: ТБ-421 (სიღრმე 0,6 მ), 3050 ± 80 , ძვ.წ. 1100 წ.; ტარტუს სახელ-მწიფო უნივერსიტეტის C-14 ლაბორატორიაში იგივე ფენა განი-საზღვრა 2988 ± 50 , ძვ.წ. 1020 წ. [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:37; ჯიბლაძე 1997:93]; ნამჭედური IV ფენა, ТБ-63, 3010 ± 80 , ძვ.წ. 1060 წ.; ТБ-307, 3110 ± 80 , ძვ.წ. 1160 წ. [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:24]. იგივე ნიმუშები ნამჭედურის აღნიშნული ფენიდან მ. ქლარქის საკალიბრაციო მრუდის გამოყენებით დათარიღდა: ძვ.წ. 1081 ± 264 , 1159 ± 279 წწ-სს-ები [ქავთარაძე 1981:133].¹³ გვაქვს C-14 თარიღი ერგეტას ნამოსახლარის III კულტურული ფენიდან: ТБ-447 (1მ. სიღრმიდან), 3000 ± 80 , ძვ.წ. 1050 წ. [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:3].

კოლხეთის დაბლობზე ამ პერიოდის მეორადი დაკვალვის სამაროვნები არ არის ცნობილი. თუმცა შესაძლოა ძვ.კ. I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის ნამოსახლარების სინქრონული იყოს კოლხური მეორადი დაკვალვის სამაროვნებზე გამოყოფილი I ქრონოლოგიური ჯგუფის ყველაზე ადრეული სამარხთა კომპლექსები, რომელთაც ზოგადად ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრით ათარიღებენ [პაპუაშვილი 2010:41]. ამ პერიოდში სრული დატვირთვით უნდა მუშაობდეს სამთამადნო წარმოების ძეგლები, რომლებიც ტრადიციული მეთოდით განსაზღვრულია: ჭყორნალის სპილენძის მალაროდან მომდინარე ნიმუშები: ТБ-90, ТБ-91 ძვ.წ. 960, 930 წწ-ები (ჭყ-4). იგივე ნი-

¹³ აქ ერთგვარ უზუსტობასთან უნდა გვექონდეს საქმე. ТБ-307 ნიმუშს ერთ შემთხვევაში აკუთვნებენ III ფენას, ზოგჯერ IV ფენას. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ C-14 თარიღების ნიმუშები (ТБ-447,448) მომდინარეობს არა სამაროვნიდან, არამედ ერგეტას მამულების ბორცვიდან, რომელიც სინამდვილეს უნდა შეეფერებოდეს. ცნობა მოგვანოდა არქეოლოგმა რ. პაპუაშვილმა.

მუშების თარიღები რადიონახშირბადის მეთოდით უდრის: 3010 ± 80 , ძვ.წ. 1060წ, 3050 ± 80 , ძვ.წ 1100 წ. [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:15].

ძვ. კოლხური I ეტაპის მოგვიანო საფეხური ქრონოლოგიურად თანადროული ჩანს აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაოს ხანის მესამე საფეხურის ძეგლების (ძვ.წ.1100-900წწ.) [ფიცხელაური 1973: ტაბ. LXIX]; რ. აბრამიშვილის მიხედვით დაახლოებით მმეორე საფეხურის (ძვ.წ XI-X სს-ები) [აბრამიშვილი 1957:15-138] და თლია II- A, II- B, II-პერიოდების სამარხების (ძვ. წ XI ს მეორე ნახევარი, ძვ. წ X მეორე ნახევარი) [ავაქიძე 2002: 49]. ძვ. კოლხური I ეტაპის მოგვიანო საფეხურისა და ძირითადად II ეტაპის თანადროული უნდა იყოს ყობანური კულტურის ძეგლები.

ძვ.კ II ეტაპის ნამოსახლარები სხვა პერიოდებთან შედარებით ყველაზე მრავლად არის გამოვლენილი კოლხეთში. ამ პერიოდში მთელ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ხდება დემოგრაფიული აფეთქება, იზრდება ნამოსახლართა მაშტაბები. როგორც დაბლობი, ასევე მთისწინა ზოლი იფარება სამოსახლოებით. ცალკეულ დასახლებათა ფართობები ზოგჯერ აღწევს 15, 20, 25 ჰა. 20, სხვა ფაქტორებთან ერთად სწორედ ასეთმა მძლავრმა დასახლებებმა წინაანტიკურ ხანაში საფუძველი შეუმზადეს კოლხეთში სახელმწიფოს წარმოქმნას. ძვ. კოლხურ II ეტაპის კლასიკურ ძეგლებად ვთვლით ნაოხვამუს (III ფენა), ტამიშს I, II (ზედა ჰორიზონტი), მოქვს, ბომბორას, კისტრიკს, სოხუმის მთას, ტეხურისპირა ფლატეს, წარჩეს, ფიჭვნარს (გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი), ციხისძირს, ნამჭედურს (IV ფენა), ნოსირს (IV ფენა), ლეცავას მთის ნამოსახლარს, ყულევს (II ფენა), აბაყუს (IV ფენა), ჯვარალეხს, საელიაოს კურზიას (I ფენა), დაბლაგომს (შუა ფენა), ზურგას (ზედაფენა), ნამარნუს (IV ფენა), პალურის ჟირ-სუკს (III-IV ფენები), გალის მზიურის ბორცვს (II ფენა), რეფო-შეშელეთს, ყორჟისა და ესართიების გუძუბებს, თაგილონის წიფურიას გუძუბას (II ფენა), განმუხურს, ფიჩორის ნამოსახლართა სისტემაში შემავალ ნამოსახლარებს (N2, 3,4,8,10 გუძუბების ზედა ჰორიზონტები), გაგიდას, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირა ზოლში ცნობილ დიუნურ სადგომებს და სხვ. [თავამიანიშვილი 1999; ჩიგომშილი 1999:18-53]. ამავე პერიოდით უნდა განისაზღვროს მძივების საწარმოო სახე-ღოსნობებიც (ოჩხომური, მუხურჩის ნანისქვილარი, ნოქალაქევი) [ავაქიძე 2001:14-31; ლომიტაშვილი 2003:31; გოგაძე და სხვ. 2010: 60-67]. კოლხეთის დაბლობის სხვა კატეგორიის ძეგლებიდან II ეტაპის სინქრონული უნდა იყოს კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამაროვნები [მიქელაძე 1985; მინკელაძე 1990:]. უფრო კონკრეტულად პაპუაშვილის მიხედვით II, III, IV, V ქრო-

ნოლოგიური ჯგუფების სამარხები [პაპუაშვილი 2010:32-41]. ასევე ამ ეტაპში ვრთავთ სამაროვნების იმ ჯგუფს, რომლებიც ცნობილია მთიანი (ქართვანი, ლარილარი), ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთიდან [პაპუაშვილი ნ. და სხვ. 2006:127-132] ; დ. ქორიძის მიხედვით კოლხური ცულების ტიპოლოგიური განვითარების II ეტაპის ცულების (ძვ.წ. XII-VIII სს-ები) შემცველ განძებს (III სახეობა, IV სახეობა, IV პირველი ქვესახეობა, IV მეორე ქვესახეობა) [ქორიძე 1965: 61]. ტრადიციული მეთოდით ადრერკინის ხანით უნდა განისაზღვროს რკინის სადნობი საწარმოო ქურები, რომლებიც გამოვლენილია კოლხეთის ტერიტორიაზე. მათი ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი არავითარ შემთხვევაში არ უნდა გასცდეს ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულს. შესაძლოა, სწორედ ამაზე უნდა მეტყველებდეს არაერთ ქურასთან დაფიქსირებული ძვ. კ. II ეტაპის ნამყვანი ნიმუშები: კერძოდ, ზოომორფული ყურების მოგვიანო განვითარება-ლილვაკისებურ დანაძერწიანი და ორკაპა წაბელილი ტოტის იმიტაციის მქონე ყურებიანი თიხის ჭურჭელი, ფართოზოლიანი კანელურებიანი კერამიკა, გრძელი ფორმის საქმენი მილები, დიდი ზომის დერგები და ა.შ. [Хахутаишвили 1987:83, 84, 9, 90, 95, 105, 108, 113, 114, 130, სურ. 13, 14, 17, 19, 23, 25, 27, 28, 35, 38, 42, 43, 48, 52]. დაახლოვებით ამ თარიღებს იძლევა ნამოსახლარებიდან და კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამაროვნებიდან ანალოგიური ნიმუშების შემცველი კომპლექსები. ის მაღალი თარიღები, რომელიც მიღებულია ზოგიერთი ქურის დათარიღებაზე C-14 და არქეომაგნიტური მეთოდებით (ასკანა II-1, ასკანა I-2, მზიანი II მზიანი IV, მშვიდობაური II, მშვიდობაური IV. ნაგომარი I-2 და სხვ. ძვ.წ. XIX, XVIII, XVI, XIV, XIII სს-ები), უბრალოდ რეალობასთან ახლოს არ დგას და დაუჯერებელი უნდა [Хахутаишвили 1987:109, 110, 132, 143, 150, 155, 162, 179-181; Апакидзе, Бурчуладзе 1987:26-28]. არადა არაკალიბრირებული მეთოდით მიღებული თარიღებიც ზოგიერთ შემთხვევაში მაღალი უნდა იყოს რკინის საწარმოო სახელოსნოებისათვის (ძვ.წ. XIII, XII, XIV, XV, XVIII სს-ები და ა.შ.) [Апакидзе, Бурчуладзе 1987:26-28]. ძვ. კ. II ეტაპი თანადროული უნდა იყოს თღია III, IV, V-A, V-B პერიოდებისა და ქვეპერიოდების [აფაქიძე 2002:49]; რკინის ფართო ათვისების ხანის III, IV და ნაწილობრივ DV საფეხურის ძეგლების [აბრამიშვილი 1957: 15-138]. გვაქვს C-14 თარიღები კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამაროვნებიდან: ურეკი, სამარხი-ორმო N3, ТБ-299, 2700±102, ძვ.წ. VIII ს, ტრადიციულით ძვ.წ. VII ს; ერგეტას ნაკარდამუს სამაროვანი ТБ-427 (სიღრმე 0,8მ), ძვ.წ. 2600±102, ძვ.წ. 650 წწ., ტრადიციულით ძვ.წ. VI ს [Апакидзе, Бурчуладзе 1977:36,43].

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან შემდეგი დასკვნების გამოტანა შეგვიძლია:

1. პროტოკოლხური I ეტაპის ადრეული საფეხურის ძეგლებს ტრადიციული მეთოდით ვსაზღვრავთ ძვ. წ. III ათასწლეულის შუახანებით, ან მეორე ნახევრით. აბსოლუტური თარიღებით დაახლოებით ძვ.წ. XXV, XXIV სს-ები.

2. C-14 ამ ეტაპის ძეგლი ისპანის ქვედა ჰორიზონტი განისაზღვრა ძვ.წ. XXXII ს, რაც დაძველებული გვეჩვენება. ამიტომ, ამ საფეხურისათვის უფრო მისაღები გვეჩვენება ტრადიციული მეთოდით დათარიღება.

3. პრ. I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის ძეგლებს ტრადიციული მეთოდით ვათარიღებთ ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულით. შესაძლოა მათი თარიღის გადატანა ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისშიც. აბსოლუტური თარიღებით ჩვენთვის მისაღებია დაახლოებით ძვ.წ. XXIII-XX სს-ები.

4. ამ ეტაპის ძეგლები (ფიჩორის VIII ფენა, ისპანის ზედა ჰორიზონტი) C-14 განისაზღვრა ძვ.წ. XXXVIII, XXXVII სს-ებით, რაც რამდენადმე დაძველებული გვეჩვენება. სხვა მოგვიანო საფეხურის ძეგლებიდან მოტანილი რადიონახშირბადის მეთოდით მიღებული თარიღები, ზოგიერთის კორექტივით, მეტნაკლებად მისაღები გვეჩვენება.

5. პრ. II ეტაპს ტრადიციული მეთოდით ვათარიღებთ ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით (ძვ.წ. XIX, XVIII-XVII სს-ები), რაც ძირითადად ემთხვევა C-14 მიღებულ თარიღებს. ამ ეტაპზე ორივე მეთოდით დათარიღება ერთმანეთთან სინქრონიზაციაში მოდის.

6. შუაბრინჯაოდან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი საფეხურის ძეგლებს ტრადიციული მეთოდით ვაკუთნებთ ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებს (ძვ.წ. XVI-XV სს-ები).

7. ამ საფეხურის ძეგლები რადიონახშირბადის მეთოდით განისაზღვრა ძვ.წ. XVIII, XVII, XVI, XV სს-ებით. როგორც ვხედავთ, ცდომილება აქ დიდი არ არის და საშუალო არითმეტიკული გამომანგარიშებით დაახლოებით თანხვედება ტრადიციული მეთოდით დათარიღებას.

8. ძვ.კოლხური I ეტაპის ადრეული საფეხურის ძეგლებს ტრადიციული მეთოდით ვათარიღებთ ძვ.წ. XIV-XII სს-ებით.

9. ეს საფეხური რადიონახშირბადის მეთოდით განისაზღვრა ძვ.წ. XVII, XV, XIV, XIII, XII, XI სს-ებით..

10. ძვ.წ. I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის ძეგლებს ტრადიციული მეთოდით ვათარიღებთ ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულითა და ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისით (ძვ.წ. XI-IX სს-ები).

11. ძვ.წ. I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის ძეგლები C-14 და-თარიღდა ძვ.წ. XII, XI, X სს-ებით, რაც სრულ თანხვედრაშია ტრადიციული მეთოდით ძეგლების ასაკის განსაზღვრასთან.

12. ძვ.კოლხური II ეტაპის ძეგლებს ტრადიციული მეთოდით თარიღდება. ძვ.წ. X, IX-VII სს-ებით, რომლებიც თანხვედრაში უნდა მოდიოდეს C-14 მიღებულ თარიღებსთან.

Leri Jibladze

Chronology and Periodization of settlements of Bronze- Iron Ages of Colchian lowland and their interrelation with the Archaeological sites of other types and neighboring Archaeological Cultures

Summary

In the development of archaeological Cultures of Colchian lowland (Proto Colchian and Ancient Colchian) 5 stages and steps with characteristic features are defined. For dating we are using both – traditional and absolute methods and synchronize them with the sites of other categories. Protocolchian 1st stage early step according to the Radiocarbon method is dated to the 32th cent. BC, and by the traditional method to the 25th-24th cent BC. Protocolchian 1st stage late step according to the Radiocarbon method is dated to the 28-27 and 24th centuries BC, and by the traditional method to the 23-20th cent BC. The traditional and Radiocarbon dating of the archaeological sites of transitional stage from Middle bronze to the Late Bronze period (16-15 th cent BC), Ancient Colchian 1st stage early step (14-12th cent BC), Ancient Colchian 1st stage late step (11-8th cent BC), and Ancient Colchian 2nd stage (9th-8th cent BC) is more or less converged.

ლიტერატურა

- აბრამიშვილი რ. 1957: სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. სმამ XIX-A, XXI-B, თბილისი, გვ.115-140
- აბრამიშვილი რ.1961: რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სმამ, ტ. XXII- B, თბილისი, გვ.291-382
- აფაქიძე ჯ. 2001: კოლხური კულტურის საწარმოო ნამოსახლარების დათარიღებისათვის. ძიებანი N7, თბილისი გვ.14-26
- აფაქიძე ჯ. 2002: გვიანბრინჯაო და ადრერკინის ხანის კოლხური კულტურის ქრონოლოგია. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი
- აფაქიძე ჯ. 2006: აფხაზეთის გვიანბრინჯაო- ადრერკინის ხანის განძები. აფხაზეთი, I, თბილისი, გვ.66-87
- ბარამიძე მ. 1999: ძვ.წ III- II ათასწლეულების არქეოლოგიური კულტურები და მათი ეთნიკური ატრიბუცია. საქართველო-აფხაზეთის მოამბე, N2-3, თბილისი, გვ. 23-35
- ბარამიძე მ, ფხაკაძე გ. 2009: აფხაზეთი, ტ. II თბილისი
- ბარამიძე მ; წითლანაძე ლ; დოლიძე ნ. 2013: აფხაზეთის უძველესი მატერიალური კულტურა, ტ. II თბილისი
- ბერიკაშვილი დ. 2006: ზემო იმერეთის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.
- გაგოშიძე ი; მახარაძე გ; ქორიძე ე; გოგიბერიძე ნ. 2004: ითხვისის ნამოსახლარი. აჟ III, თბილისი, გვ. 73-113.
- გოგაძე ელ.1982: კოლხეთის ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლართა კულტურა, თბილისი
- გოგაძე ელ; დავლიანიძე ც; ფანცხავა ლ; ლომიტაშვილი დ. 2010: ქვის საწარმოო ნამოსახლარები კოლხეთიდან. ძიებანი, N19, თბილისი, გვ.160-167
- დოლიძე ნ. 1999: ჩრდილო- დასავლეთ კოლხეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მხატვრული ნაწარმი. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი

- თავამაიშვილი გ. 1999: უძველესი ნამოსახლარები სამხრეთ- დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვეურ ტერასაზე. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი
- ინაიშვილი ა. 1977: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1974 წლის მუშაობის შედეგები (ანგარიში), სდსძ, VI, თბილისი, გვ.67-90
- ინანიშვილი გ; ჩართოლანი შ; მაისურაძე ბ; გობეჯიშვილი გ; მუჯირი თ. 1998: საქართველოს უძველესი სამთამადნო წარმოების ძეგლები, ძიებანი N2, თბილისი, გვ.52-59
- ინანიშვილი გ; მაისურაძე ბ; გობეჯიშვილი გ. 2010: საქართველოს უძველესი სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოება (ძვ. წ. III-I ათასწლეულები), თბილისი
- კახიძე ა; მამულაძე შ. 2000: ჭოროხის აუზი კოლხური კულტურის უძველესი კერა. ბათუმი
- ლომთაძე გ. 2000: მოდინახეს შუაბრინჯაოს ხანის სამარხები აფ I, თბილისი, გვ.5-17
- ლორთქიფანიძე ოთ.2001: განძები კოლხურ ბრინჯაოს კულტურაში (ფუნქციის დეფინიციისა და კულტურულ-სოციოლოგიური ინტერპრეტაციის ცდა). კავკასიის ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები (ძიებანი VI, დამატება V), თბილისი, გვ.178-194
- მახარაძე ზ. 1994: ციხია გორას მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი, თბილისი მახარაძე გ; ბერიკაშვილი დ. 2004: აღმოსავლეთ და დასავლეთ ქართული კულტურათა შეხვედრა ზემო იმერეთის ტერიტორიაზე. III, თბილისი, გვ.29-47
- მიქელაძე თ. 1974: ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ისტორიიდან.თბილისი
- მიქელაძე თ. 1985: კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები, თბილისი
- ნიორაძე გ.:1948: ქვიშარის არქეოლოგიური ძეგლები.სსმმ XV-B,თბილისი,გვ.1-22
- ორჯონიკიძე 2004: მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ძირითადი საფეხურები აღმოსავლეთ საქართველოში, თბილისი
- ორჯონიკიძე ალ; ჯიბლაძე ლ. 2012: კავკასიის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურათა სინქრონიზაციისათვის,თბილისი, გვ. 205-210
- პაპუაშვილი რ. ყულევი, ხელთნაბეჭდი
- პაპუაშვილი რ. 2010: კოლხურ სამაროვანთა აბსოლიტური ქრონოლოგიისათვის, V,თბილისი, გვ. 32-41
- პაპუაშვილი ნ; ჯიბლაძე ლ; პაპუაშვილი რ. 2006: კოლხეთის ენეოლითის, ადრებრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის სამა-

- როვნების გავრცელების რუკა. ძიებანი N17-18, თბილისი, გვ.127-132
- რამიშვილი ალ. 1974: კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი
- რამიშვილი ალ. 2004: ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები წალკელში. ძიებანის დამატება, N VII, თბილისი
- სადრაძე ვ. 2002: მცხეთისა და მისი შემოგარენის ძვ. წ II-I ათასწლულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი
- საქართველოს არქეოლოგია 1959: თბილისი
- საქართველოს არქეოლოგია 1992: თბილისი
- საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა 1990: V, თბილისი
- ფანცხავა ლ; მაისურაძე ბ; გობეჯიშვილი გ. 2001: ბრილის სამაროვანზე 1939წელს გათხრილ N12 სამარხის დათარიღებისათვის. ძიებანი N8, თბილისი, გვ.39-44
- ფიცხელაური კ. 1973: აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VIII სს.), თბილისი
- ფიცხელაური კ. 2005: ცენტრალურამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა ძვ.წ. XIV-XIII სს, თბილისი
- ფხაკაძე გ.1993: დასავლეთ ამიერკავკასია ძველი წელთაღრიცხვის III ათასწლეულში, თბილისი
- ფხაკაძე გ, ბარამიძე მ. 2001:ახალი არქეოლოგიური მონაპოვარი გალის რ-ში. ძიებანი. დამატებაVI. კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები, თბილისი, გვ.125-128
- ქავთარაძე გ. 1981: საქართველოს ენეოლით- ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე, თბილისი
- ქორიძე დ. 1965: კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი
- ქორიძე დ.1968: ლიხნის განძი და კოლხურ-ყობანური ცულების გენეზისის საკითხისათვის. სსმმ, XXX-B, თბილისი, გვ.15-30
- ლამბაშიძე ი; მინდიაშვილი გ; გოგოჭური გ; კახიანი კ; ჯაფარიძე ი. 2010: უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში ძვ.წ.VI-III ათასწლეულებში. თბილისი
- ჩართოლანი შ 1996. ძველი სვანეთი. თბილისი
- ჩიგოშვილი თ. 1999: ენგურ-კოდორის აუზის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარები. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი
- ხახუთაიშვილი დ. 1979: სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979წ მუშაობის შედეგები.სდსძ VIII, თბილისი, გვ. 3-18

- ხახუტაიშვილი დ. 1995: ქობულეთის ქვეყანა, ბათუმი
- ხახუტაიშვილი ნ. 1986: სამხრეთ- დასავლეთ საქართველო ადრერკინის ხანაში სდს XV, თბილისი
- ჯაფარიძე ო. 1961: ქართველ ტომთა ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბილისი
- ჯაფარიძე ო. 1976: ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბილისი
- ჯაფარიძე ო. 1998: ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძველი წელთაღრიცხვით მესამე ათასწლეულში. თბილისი
- ჯაფარიძე ო. 2009: შიდა ქართლის უძველესი წარსულიდან. თბილისი
- ჯიბლაძე ლ. 1996: კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლართა ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია. კრებული გურია I, თბილისი, გვ. 78-83
- ჯიბლაძე ლ. 1997: კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა სტრატეგრაფია, ქრონოლოგია პერიოდიზაცია (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის მასალების მიხედვით), თბილისი
- ჯიბლაძე ლ.; პაპუაშვილი რ.; ხვისტანი რ. 2004: შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სანყისი პერიოდის უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენა გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში, ძიებანი, N13-14, თბილისი გვ.74-82
- ჯიბლაძე ლ. 2010: კოლხეთის დაბლობის შუაბრინჯაოს ხანის ზოგიერთი არქეოლოგიური არტეფაქტის ინტერპრეტაციისათვის. კრებული კულტურულ- ისტორიული ძიებანი თბილისი, გვ. 32-35
- ჯიბლაძე ლ. 2011: კოლხეთის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ლითონის ყუახვრელიანი ცული, აფხაზეთი II. არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები, თბილისი, გვ. 126-136
- ჯიბლაძე ლ.; პაპუაშვილი რ. 2013: კოლხეთის დაბლობის ხელოვნურ ბორცვთა აგებულებისათვის, სსმმ IV, (49-B), თბილისი, გვ.105-117
- Апакидзе А, Бурчуладзе А 1987: Радиоуглеродное датирование археологических и палеоботанических образцов Грузии. Тбилиси
- Бжания В. 1987 : Древние рудники у перевала Адаган. Древние рудник западного Кавказа III –I тыс. до н. э. и их роль в горно металлургическо производстве древнего населения. Сборник тезисов докладов Башкапсарского полевого семинара. Сухуми ст. 12
- Воронов Ю. 1971: История Абхазии от древнейших времен до ранего среднвековья. Автореферат дисертации на соиск. Учен.степ. канд. ист. Наук. Москва
- Гогодзе Э. 1990: Хронология памятников Колхидской культуры эпохи

- Средней бронзы и некоторые вопросы культурной отрибуции вариантов общеколхидской культуры ранних металлов. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Телави-Сигнаги 1983, ст.89-101
- Джанелидзе Н. 1980: Палеография в Грузии в Голицене. Тбилиси
- Джибладзе Л. 2006: Поселение Колхидской низменности в эпоху бронзы. Археология Кавказа N1, Тбилиси,стр.101-132
- Крупнов Е 1951: Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода, МИА N23,Москва- Ленинград,стр. 43-60
- Куфтин Б. 1950: Материалы к археологии Колхиды, том. II, Тбилиси
- Кушнарева К; Чубинишвили Т . 1970: Древние культуры Южного Кавказа (V-III) тыс.до. н.э. Ленинград
- Личели В; Папуашвили Р; Папуашвили Н. 2000: Предварительные результаты раскопок на Кулевском поселении.Международная научная конференция Археология и Этнография Кавказа Баку, 88
- Микеладзе Т; Хахутаишвили Д 1985: Древнее Колхидское поселение Намчедури, Тбилиси
- Микеладзе Т.1990: К археологии Колхиды (эпоха средней и поздней бронзы-раннего железа). Тбилиси
- Пхакадзе Г. 2009-2010: Колхидская раннебронзовая культура. Археология Кавказа N2-3, Тбилиси стр.74-86
- Сандрадзе В. 1993: Археологические памятники Мцхета великой эпохи Средней бронзы. Тбилиси
- Соловьев Л. 1958: Новый памятник культурных связей Кавказского Причерноморья в эпоху неолита и бронзы. Стоянка Воронцовской пещеры. Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории, т. XXIX, Сухуми, стр.115-135
- Соловьев Л. 1960: Погребение дольменной культуры в Абхазии и прилегающей части Адлерского района. Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории т. XXXI, Сухуми Техов Б 1977: Центальный Кавказ в XVI-X вв. до н. э.Москва,ст 69-100
- Трапш М.1970: Труды, I Сухуми
- Хахутаишвили Д. 1984: Природа и человек в Приморском полосе Колхиды в э эпоху Голицена. Кавказо- Ближневосточный сборник,VIII, Тбилиси ст.146-151
- Хахутаишвили Д. 1987: Производство железа в древней Колхиды, Тбилиси
- Цвинария И. 1990: Новые памятники дольменной культуры Абхазии, Тбилиси